

УДК 340.1

І. О. Панчук

*здобувач кафедри теорії та історії держави і права
(Національний університет "Острозька академія")*

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІВ

Посада судді у всі часи вимагала від особи, яка її займає, не тільки досконалого знання законів та інших нормативно-правових актів, але й особливих поглядів, уявлень, переконань, оцінок, що ґрунтувалися б на прийнятті і розумінні природного права, основоположних прав та свобод людини і громадянина. Кожен правозастосовний акт, виданий суддею, мав би в ідеалі проходити через призму його високого рівня правосвідомості, що в значній мірі сприяло б забезпеченню здійснення справедливого правосуддя. Оскільки судді і їх діяльність повсякчас привертають до себе підвищену увагу громадськості, кожен з них повинен розуміти, що від рівня їх професійної правосвідомості прямо чи опосередковано залежить не лише якість здійснюваної ними роботи, але й загальне враження суспільства про правосуддя в державі.

Таким чином, велике значення як на теоретичному, так і на практичному рівні має вивчення професійної правосвідомості суддів, як одного з факторів, що впливають на здійснення правосуддя в Україні.

У свій час дослідженнями проблем правосвідомості займалися такі відомі вчені-правники як П. І Ільїн, Л. І. Новгородцев, М. В. Петражицкий

© Панчук І. О., 2013

© Національний університет "Острозька академія", 2013

та інші. В 60-ті – 80-ті роки минулого століття над цими проблемами працювали Н. А. Бура, К. Т. Вельський, М. І. Лукашова, І. Ф. Покровський. Серед сучасних дослідників правосвідомості, в тому числі професійної правосвідомості, слід виділити Р. Байніязова., Е. Белканова, А. Величко, В. Гончарова, Ю. Грошевого, Г. Клімову, М. Марченко, А. Ратінова, Є. Тимошину, А. Хабібуліна. Щоправда вчені мало торкалися питання професійної правосвідомості суддів як окремого виду правосвідомості.

Завданням даної статті є дослідження сутності поняття професійної свідомості судді та основних його рис. Досягненням мети, на наш погляд, буде формулювання визначення поняття професійна правосвідомість судді, а також характеристика його особливостей та зв'язку з безпосередньою професійною діяльністю судді.

Досліджуючи поняття професійної правосвідомості судді, варто, перш за все, звернути увагу на те, що воно є частиною більш широкого поняття "свідомість". Свідомість – це одне з фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке характеризує важливий системний компонент людської психіки. Функціонування свідомості забезпечує людині можливість створювати знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, встановлювати цілі та розробляти плани, які представляють її діяльність, регулювати та контролювати емоційні, раціональні та предметно-практичні відносини з дійсністю, визначити ціннісні орієнтири свого буття та поліпшити умови свого існування [1, с.632-633].

В науці виділяється два види свідомості – суспільна та індивідуальна. Індивідуальна свідомість являє собою процес усвідомлення людиною явищ оточуючого світу і самої себе. Проте, нас більше цікавить суспільна форма свідомості, яка залежно від форм діяльності, у процесі яких вона

виробляється, чи сфер діяльності, у межах яких складається. Вона поділяється на: екологічну, економічну, політичну, моральну, естетичну, релігійну, філософську та, що дуже важливо для нашого дослідження, на професійну і правову свідомість. Ці дві останні форми суспільної свідомості, на нашу думку, тісно переплітаються і створюють особливий вид професійної правосвідомості представників юридичних професій, а зокрема, суддів.

Професійна свідомість є формою суспільної свідомості і являє собою сукупністю основних соціальних вимог, ідеалів, уявлень, звернених до конкретної професії та покликаних регулювати професійні відносини людей і співвідносити вузькопрофесійні вимоги з суспільними установками.

Як зазначає Г. В. Лазутіна, професійна свідомість – системне утворення, предметом відображення якого виступає конкретна професійна діяльність, і функцією якого є регулювання цієї сфери соціальної активності людини. Отже, поняттям "професійна свідомість" позначається та частина суспільної свідомості, яка виникає в її структурі як проекція спеціалізації трудового досвіду конкретних професійних груп в результаті суспільного поділу праці [2, с. 79].

Правосвідомість в свою чергу також є предметом багатьох наукових досліджень, що ґрунтуються на різних інтерпретаціях права, і відповідно – на різних підходах до визначення поняття правової свідомості. Питаннями вивчення правосвідомості, в тому числі професійної правосвідомості, займалися І. Ільїн, В. Камінська, О. Ратінов, О. Скакун, С. Сливка, О. Гулевич, О. Крижанівський, М. Соколов, І. Овчаренко. Таким чином, в науковій літературі існує досить велика кількість інколи абсолютно різних, а інколи доволі схожих визначень правосвідомості, проте для нашого

дослідження ми виділили одне, яке, на нашу думку, доволі точно передає основні риси цього правового явища. Відповідно до нього, правосвідомість є сукупністю правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до права, до поведінки людей у галузі правового регулювання. Вона має складну внутрішню структуру і сенсовірний характер, тому дозволяє більш повно та об'єктивно пізнати й зрозуміти правову дійсність [3, с. 60].

В юридичній літературі поширеним є розподілення правосвідомості на повсякденну, професійну та наукову. Так, М. В. Кравчук "за характером відображення правової дійсності" виділяє професійну (наукову, практичну) та непрофесійну правосвідомість. М. В. Цвік з "точки зору глибини відображення правової дійсності" виділяє побутову (емпіричну), професійну та наукову (теоретичну) правосвідомість.

Лише окремі дослідники зараз розрізняють підвиди професійної правосвідомості, зокрема, правосвідомість суддів, прокурорів, адвокатів та інших. Такий поділ на нашу думку виглядає цілком логічно і обґрунтовано, адже перед представниками усіх цих юридичних професій стоять різні цілі і завдання, які досягаються і здійснюються ними за допомогою різних методів. Це дає підстави говорити про досить суттєві відмінності між цими підвидами професійної правосвідомості. Так, Ю. М. Грошевий, зокрема, також розглядає як окрему правову категорію "правосвідомість суддів", наголошуючи, що "судді за фахом – однорідна в професійному і соціально-психологічному відношенні група, об'єднана спільністю завдань і цілей діяльності, методу і процесуальної форми реалізації норм права під час вирішення судових справ. Єдність цілей, завдань методу і форми здійснення професійної діяльності виробляє у суддів спільність

професійно-етичних і правових поглядів щодо реалізації норм права" [4, с. 249].

В юридичній літературі існує досить велика кількість визначень професійної правосвідомості. М. Я. Соколов визначає професійну правосвідомість як різновид правосвідомості, що знаходить вираз у вигляді системи правових поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правової свідомості спільності людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що потребує спеціальної освітньої та практичної підготовки [5, с. 20]. В. В. Мухін визначає професійну правосвідомість як "цілісний, системний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб пізнання правової дійсності й активного впливу на неї, що забезпечує функціонування й розвиток правопорядку, суб'єктом якого виступають особи, які мають спеціальну юридичну освіту і професійно займаються юридичною практикою" [6, с. 14].

В той же час, ми пропонуємо детальніше розглянути поняття професійної правосвідомості суддів та дати його визначення. Спробуємо дослідити його не просто як підвид правосвідомості, а як особливе поєднання і взаємопроникнення двох видів свідомості – професійної і правової.

Ідея взаємного впливу різних видів свідомості в юридичній літературі не нова. Так, на думку А. Р. Ратінова, володіючи своєю специфікою, політична, правова, моральна свідомість взаємно проникають, функціонально доповнюють і підкріплюють одна одну. Взаємопроникнення різних форм суспільної свідомості виявляється в тому, що вони частково співпадають або за предметом відбиття, або способом відбиття, або за своєю соціальною функцією [7, с. 60]. Погоджуючись з

цією думкою, хочемо відзначити, що взаємовплив професійної і правової свідомості має важливе значення для визначення та дослідження поняття професійної свідомості судді.

Так, професійна свідомість суддів по своїй суті може включати в себе знання з різних областей науки. Це можуть бути не лише правові, а й економічні, математичні, політичні знання. На розгляд суду можуть бути представленні справи, які стосуються різних областей суспільного, політичного, наукового і навіть релігійного життя. Очевидно, що професійна діяльність судді пов'язана не виключно з правовими явищами, а стосується також інших областей знань, професійної етики та внутрішньо-адміністративних відносин. Всі ці фактори не можуть не впливати на сприйняття суддею права. Проте, формуючи поняття професійної правосвідомості судді, варто, на нашу думку, виходити перш за все з основної професійної функції суддів, а саме – здійснення правосуддя. Саме ця ціль, яку переслідує весь судовий процес і здійснює, на нашу думку, вирішальний вплив на правосвідомість судді. Адже для нього позитивне право це водночас і мета і засіб її досягнення.

Таким чином, професійна правосвідомість суддів – це особливий вид суспільної свідомості, який відображає ставлення до права суддів як представників окремої професійної групи та включає в себе сукупність правових знань, оцінок, уявлень, ідей, суджень, що здійснюють вплив на виконання ними своїх професійних обов'язків, а саме здійснення правосуддя.

Можна виділити найбільш важливі характерні особливості професійної правосвідомості представників юридичних професій, які наводяться в юридичній літературі та стосуються в деякій мірі і професійної правосвідомості суддів. Це, зокрема, більш глибокий обсяг

правових знань, умінь, навичок тощо. У науковій літературі відзначаються такі риси професійної правосвідомості, як: компетентність, орієнтованість на реалізацію правових норм, зв'язок з ідеями справедливості й законності, політична зрілість, почуття професійного обов'язку тощо.

Не варто також забувати, що саме професійна правосвідомість найбільше з усіх видів зазнає впливу різних деформацій. Так, деформації професійної правосвідомості найзагальнішим чином можна поділити на дві групи: а) ті, які є загальними для всіх різновидів правосвідомості; б) які притаманні правосвідомості професійній. До першої групи належать: правовий інфантилізм, недооцінювання права, правовий ідеалізм, правовий риторизм, правова демагогія, правовий нігілізм, "переродження правосвідомості". До другої групи – стереотипність мислення; звуження кругозору; зниження емоційного ставлення до подій, що відбуваються, і байдужність до осіб, щодо яких здійснюється професійна юридична діяльність; упередженість стосовно правопорушників (обвинувальний ухил); юридичне сприйняття неюридичного світу; нехтування неюридичною професійною думкою; формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості [8, с. 23].

Як вже зазначалося нами раніше, найважливішою рисою професійної правосвідомості суддів, на нашу думку, слід виділити вчинення суддею виключних в своєму роді правозастосовних актів – винесення вироку, рішення, постанови, ухвали, які потребують від судді особливої моральної та психологічної підготовки. Значний вплив на правосвідомість судді має важливість його соціальної ролі в суспільстві. Так, П. В. Панталієнко, суддя Верховного Суду України, пише, що "при зайнятті посади професійного судді людина наділяється специфічною роллю – можливістю розглядати всі правові спори, конфлікти, які виникають у суспільстві та

державі в цілому. Статус судді в державі, суспільстві в цілому традиційно розглядається в сучасному світі як найточніший показник розвиненості правових засад, основним критерієм усвідомлення та сприйняття конкретним соціумом цінностей правової держави, громадянського суспільства" [9, с. 268]. Таким чином, існує своєрідний зворотній зв'язок – не лише правосвідомість судді впливає на здійснення ним правосуддя, але й навпаки – необхідність прийняття суспільно значимих рішень здійснює вплив на формування правосвідомості суддів.

Для кращого розуміння суті професійної правосвідомості суддів слід також розглянути її внутрішню будову. За найбільш поширеною в сучасній науці точкою зору в структуру професійної правосвідомості входять такі складові, як правова ідеологія (пізнавальний, когнітивний елемент) та правова психологія (соціально-психологічна, емоційно-вольова складова) [10, с. 13]. Однак, на нашу думку, структура професійної правосвідомості суддів є дещо складнішою.

Один з сучасних дослідників професійної правосвідомості суддів Ю. М. Грошевий. пише про те, що вона включає в себе як систему правових ідей, що виражають інтереси суспільства в сфері правосуддя, так і систему власних правових поглядів і переконань, оцінок про справедливість або несправедливість правових норм, ефективність правового регулювання, відповідність правових приписів характеру суспільних відносин, які ця норма регулює.

У знанні про право та особистих оцінках правових приписів у концентрованому вигляді виражається професійний досвід судді, одержаний як у результаті безпосередньої участі у вирішенні кримінальних справ, так і з інших джерел (досвід вищестоящих судів, вивчення правової літератури тощо) [4, с. 250].

Ми вже згадували раніше про те, що професійна правосвідомість має певний вплив на здійснення суддею правосуддя. Проте, це питання в юридичній літературі досить дискусійне і неоднозначне, тому, на нашу думку, в контексті загальної характеристики професійної правосвідомості судді слід розглянути його детальніше.

Так само як правильна методологія науки дозволяє пізнати сутність явища, яке вивчається, так дослідження особливостей формування і функціонування правосвідомості судді дозволяє зрозуміти реалізацію суддівського бачення в процесі призначення покарання [11, с. 6]. "Професійна свідомість, – пише Л. М. Карнозова, – фактично формує систему цінностей і оцінок, яка, будучи як свідомою, так і несвідомою, детермінує прийняття рішення і форми поведінки" [12, с. 45].

На думку деяких науковців, серед яких і Ю. М. Грошевий, професійна свідомість судді виступає також як структурний елемент внутрішнього переконання судді. Зокрема, вказується, що професійна правосвідомість – основа внутрішнього переконання судді, й усі дослідники вітчизняного кримінального процесу одностайні в такому висновку. Відмінності в позиціях науковців полягають лише при визначенні співвідношення поняття правосвідомість і переконання [13, с. 19].

Проте інша частина науковців зазначає, що професійну правосвідомість судді не слід розцінювати як основний формуючий фактор внутрішнього переконання судді, оскільки зміст принципу вільної оцінки доказів є сталим незалежно від правової системи й приналежність судді до певного типу правової системи і не впливає на характер розумової діяльності судді при встановленні фактичних обставин кримінальної справи. Різниця в рівні професійної правосвідомості суддів не перешкоджає за умов вільної оцінки доказів одноманітному встановленню

фактичних обставин справи носіями судової влади різних правових систем [14, с. 253].

Ретельно зважуючи обидві думки, хотілося б зазначити, що по своїй суті індивідуальна правова оцінка різних юридичних явищ та фактів не може здійснюватись поза професійно-правовим досвідом судді, а отже, – є безпосередньою частиною професійної правосвідомості судді. На нашу думку, одноманітне встановлення фактичних обставин будь-якої справи і винесення відповідного однакового рішення серед суддів – це результат досягнення ними всіма високого рівня правосвідомості, який дозволяє їм абстрагуватись від обставин та впливів, що заважають вільній оцінці доказів у справі. Тому, в даному випадку ми підтримуємо думку, що правові уявлення судді, пов'язані в систему правових поглядів, активно впливають на його професійну діяльність, спонукають до правильного застосування закону і тому є однією з основ формування рішення, вільного від стороннього неправомірного впливу [4, с. 250].

Крім того, законодавство може стрімко змінюватись, підкоряючись цілям і завданням політики держави. Професійна ж правосвідомість в меншій мірі піддається перетворенню під політичним впливом. Хоча законодавство, що динамічно змінюється, змушує міняти і тактику поведінки, переоцінювати правові норми; мають місце ситуації, коли норми законодавства про конкретний злочин міняються, а практика призначення покарання за нього залишається попередньою. Це доводить, що рішення судді визначають не тільки норми права, але й правосвідомість. Ми погоджуємось з переконанням А. А. Пивоварової, що правосвідомість слід розглядати як самостійний регулятор діяльності судді, і взагалі будь-якої юридично значимої діяльності людини. Якщо правова норма є юридичною основою для прийняття рішень, то

правосвідомість – методологічною основою процесу призначення покарання. Високий рівень правосвідомості судді є необхідною передумовою забезпечення законності і справедливості правосуддя [11, с. 7].

Вивчаючи питання значення правосвідомості та її впливу на роботу судді, нами також була розглянута думка, що правосвідомість здійснює значний вплив і на правотворчість судді, яка цілком заслуговує уваги та підтримки. Судовий розгляд будь-якої справи пов'язаний з елементом творчості, незалежно від того, чи визнається результат такої творчості джерелом (формою) права, чи актом правозастосування. Так, ще на початку XX ст. Г. Демченко цілком вірно зауважив, що суд займається творчістю і у випадку заповнень прогалин, і у випадку тлумачення норм права. Річ не у тому, що суд творить, а у тому – як саме він творить. Позицію щодо творчого характеру діяльності суду під час розгляду ним справи підтримують і сучасні науковці. Тому для правосвідомості високопрофесійного судді наявність правотворчої складової його діяльності при безпосередньому розгляді спорів не тільки не завадить йому проявити свої здібності та виконати покладений законом і суспільством обов'язок вирішити правовий спір, але й дасть відчуття додаткової відповідальності за винесене ним рішення, адже воно буде не тільки актом правозастосування, обов'язковим лише для сторін справи, а й набуде загальнообов'язкового значення для всіх схожих випадків [15, с. 56].

Отже, нами було розглянуто сутність поняття професійної правосвідомості суддів, а зокрема, особливості поєднання в ньому двох форм суспільної правосвідомості – професійної і правової. Як результат, нами було виведене поняття професійної правосвідомості судді та охарактеризовані основні його риси, серед яких особливу увагу слід

приділити високій суспільній значимості професійної діяльності судді. Також ми дослідили вплив професійної правосвідомості на здійснення суддею правосуддя і дійшли висновку, що цілком обґрунтованою є думка про віднесення професійної правосвідомості до основних факторів формування внутрішнього переконання судді. Проте правосвідомість не лише впливає на прийняття суддею правозастосовних актів, але й є частиною правотворчості суддів, впливає на неї та відповідно піддається зворотному впливу.

Список використаних джерел

1. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
2. Лазутина Г. В. Профессиональная этика журналиста / Г. В. Лазутина. – М., 2000. – 131 с.
3. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні проблеми інноваційного розвитку. – 2012. — №2. – С. 56- 61.
4. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 248-255.
5. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М., 1988. – 224 с.
6. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : авто-реф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с.
7. Ратинов А. Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии / А. Р. Ратинов // Криминологические проблемы

правосознания и общественного мнения о преступности: сб. науч. тр. / под ред. Карпец И. И. – М.; Прага: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1986. – С. 54-75.

8. Єрмоленко Д. О. Види правової свідомості за пізнавальним критерієм / Д. О. Єрмоленко // Право та державне управління. – 2012. – №3. – С. 20-26.

9. Панталієнко П. В. Деякі особливості правового статусу суддів України [Текст] / П. В. Панталієнко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 165. Ч. 2. – С. 268-273.

10. Комаров С. А. Теория государства и права: учеб.-метод. пособие: крат. учеб. для вузов / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М.: НОРМА, 2001. – 488 с.

11. Пивоварова А. А. Правосознание и усмотрение судьи: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. А. Пивоварова. – Самара, 2009. – 20 с.

12. См. об особенностях профессионального сознания судей: Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных / Л. М. Карнозова. – М.: Nota Bene, 2000. – С. 45.

13. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Харьков: Изд. объединение "Вища школа", Изд-во Харьк. гос.ун-та, 1975. – 143 с.

14. Дроздович Н. Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів / Н. Л. Дроздович // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 250-258.

15. Малишев Б. В. Судова правотворчість як засіб досягнення мети правосуддя / Б. В. Малишев // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – №1(5). – С. 48-62.

Панчук І. О.

Загальні риси професійної правосвідомості суддів

У статті досліджено особливості поняття професійної правосвідомості суддів. Наведено загальні характеристики цього поняття та вивчено основну його особливість, а саме необхідність здійснення суддями правосуддя. Також автор порушує питання впливу професійної правосвідомості суддів на вчинення ними актів правозастосування та правотворчості

Ключові слова: свідомість, професійна свідомість, правова свідомість, професійна правосвідомість суддів, правосуддя, правотворчість

Панчук И. О.

Общие черты профессиональной правосознания судей

В статье исследованы особенности понятия профессионального правосознания судей. Приведены общие характеристики данного понятия и изучена основная его особенность, а именно необходимость осуществления судьями правосудия. Также автор поднимает вопрос о влиянии профессионального правосознания судей на совершение ими актов правоприменения и правотворчества

Ключевые слова: сознание, профессиональное сознание, правовое сознание, профессиональная правосознание судей, правосудия, правотворчество

Panchuk I. O.

General features of legal and professional awareness of judges

The article studies features of the concept of legal and professional awareness of judges. The author gives the general characteristics of this concept

and examines its main feature – the need for judge's justice. Also, the author raises the question of the justice impact on committing acts of law and law-making by professional judges

Key words: consciousness, professional awareness, legal awareness, legal and professional awareness of judges, justice, law-making